

σμα κακής μετάφρασης, όπως το ότι το πρόγραμμα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης ήταν «ένας συνδυασμός σοβαρών ιδεών και κομμουνιστικής θεωρίας» (σελ. 482), ενώ ο Ζαχαριάδης εμφανίζεται να συνοδεύεται από «σκληροπυρηνικούς» (σελ. 478) και «προτοπαλίκαρα» (σελ. 481).

Δυστυχώς δεν μπορούμε να μη σταθούμε στην έλλειψη επιμέλειας και διόρθωσης του βιβλίου. Στη σελίδα 468 διαβάζουμε πως το ΕΑΜ «συγκέντρωσε από 1,5 ως 7,5 εκατ. Έλληνες» ενώ προφανώς ο συγγραφέας εννοούσε 1,5 από τους 7,5 εκατ. Έλληνες. Στην επόμενη σελίδα μας συστήνεται... ο ΕΑΜ και στη σελίδα 172 βρίσκουμε τον «Αμερικάνο πρόεσβη, ΜακΒία», σε ένα ευφυές αλλά δυστυχώς ακούσιο λογοπαίγνιο. Στο τελευταίο άρθρο, αφιερωμένο στη Μάριον Σαράφη, ενώ περιγράφεται

η ζωή της μέχρι το 1999, τελικά αναφέρεται ότι πέθανε στις 10 Δεκεμβρίου 1990 αντί του σωστού 1999 (σελ. 508). Υπάρχουν δυστυχώς και πολλά άλλα λάθη που αδικούν το συγγραφέα και μπερδεύουν τον αναγνώστη.

Εντέλει το βιβλίο περιέχει ενδιαφέροντα άρθρα που δείχνουν το εύρος της ιστορικής έρευνας του συγγραφέα όπως για τη γερμανική επίθεση στην Ελλάδα, τις σχέσεις Ζέρβα και Γερμανών αλλά και τη γερμανική αντίσταση στην Ελλάδα. Κατά τη γνώμη μας οι συνθετικές προσπάθειες που επικεντρώνονται στην ιστορία και δράση του ΚΚΕ αδικούνται από την παλαιότητα των άρθρων και τις τότε πολιτικές απόψεις του συγγραφέα που δεν τεκμηριώνονται απ' όσα γνωρίζουμε.

Γιάννης Σκαλιδάκης

Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.), *Η Φαινομενολογία του Πνεύματος του ΓΚ.Β.Φ. Χέγκελ. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια 2009, σελ. 391

Κάθε εγχείρημα ερμηνευτικής προσέγγισης ενός έργου σταθμού στην πορεία συγκρότησης της νεωτερικής φιλοσοφικής αυτοσυνείδησης χρήζει αυτοδικαίως της προσοχής μας, ιδίως όταν τείνει να μας υπενθυμίσει, συχνά με ενοχλητικά «δε-

σμευτικό» τρόπο, προϋποθέσεις του δικού μας ορίζοντα. Αυτός ο κοινός, κατά το μάλλον ή ήττον, τόπος αναβαθμίζεται ως προς τη δυναμική του σημασία όταν το υπό ερμηνευση έργο δεν έχει απλώς οριοθετήσει τη διακριτικότητα του παρόντος έναντι των ιστορικών διαδι-

κασιών διαμόρφωσής του, αλλά πολύ περισσότερο πράττοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, αντιλαμβάνεται το ίδιο το ιστορικό παρόν ως ένα διηλεκτή οριζόντια δέσμευσης κάθε μελλοντικής προσπάθειας της νεωτερικής αυτοκατανόησης, προφανώς δε όχι εν είδει προφητείας. Υπό αυτή τη διπλή σημασία, η συλλογή κειμένων που μας παραδίδεται από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια με τίτλο *Η Φαινομενολογία του Πνεύματος του ΓΚ.Β.Φ. Χέγκελ. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, σε επιμέλεια του Κ. Καβουλάκου, καρπός αναμέτρησης με ένα από τα προκλητικότερα έργα του «ιστορικού παρόντος», την εγελιανή *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, συνιστά από μόνη της σημαντική συμβολή στο εγχείρημα «αποκρυπτογράφησης» τού κατά κοινή ομολογία πλέον δυσνόητου έργου του εγελιανού corpus. Η εν λόγω έκδοση συγκεντρώνει μια σειρά εισηγήσεων οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο διεθνές συμπόσιο που διοργανώθηκε το φθινόπωρο του 2007 από το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, με θέμα τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Αφορμή αυτού του συμποσίου, όπως και άλλων ανάλογων που έλαβαν χώρα το ίδιο έτος στην Ελλάδα, υπήρξε η συμπλήρωση 200 χρόνων από την πρώτη έκδοση της εγελιανής *Φαινομενολογίας* το 1807. Όπως τονίζει δε ο επιμελητής της συλλογής, στο εισαγωγικό του δοκίμιο, η εν λόγω έκδοση δεν έχει το χαρακτήρα των πρακτικών συνεδρίου αλλά ενσωματώνει συμπεράσματα και προβληματικές που αναπτύχθηκαν εκεί, ώστε

εντέλει το ίδιο το συνέδριο μετατράπηκε σε «αφορμή» για την κατάθεση ενός συλλογικού τόμου ερμηνείας και σχολιασμού της *Φαινομενολογίας*. Ο τόμος, εκτός από το εισαγωγικό δοκίμιο του επιμελητή, κατατοπιστικό τόσο όσον αφορά την ιστορία συγγραφής και έκδοσης της *Φαινομενολογίας* από τον Χέγκελ όσο και τη συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων του τόμου, και τον πρόλογο-χαιρετισμό του κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης Α. Καλοκαιρινού, περιλαμβάνει 14 κείμενα που το καθένα με τον τρόπο του επιχειρεί να φωτίσει διαφορετικές πτυχές του πολυσύνθετου αυτού έργου. Ο τόμος χωρίζεται σε δύο μέρη, με το μεν πρώτο να περιέχει 5 εργασίες, οι οποίες καταπιάνονται με το ευρύτερο ζήτημα της συστηματικότητας και της ιστορικότητας του εγελιανού έργου, ενώ στο δεύτερο μέρος οι υπόλοιπες εργασίες προσεγγίζουν μεμονωμένες, διακριτές όψεις από τη διαμορφωτική εμπειρία της συνείδησης, εκκινώντας από την αφετηριακή βαθμίδα της κατ' αίσθηση βεβαιότητας και καταλήγοντας στην απόλυτη γνώση.

Η σημασία των επιμέρους συμβολών μπορεί να παρουσιαστεί εδώ μόνο ακροθιγώς και κατ' ανάγκην ελλειπτικά (ακολουθώντας τη σειρά της έκδοσης και με τις σελίδες που παρατίθενται να αναφέρονται σε αυτή). Ξεκινώντας από το πρώτο μέρος, στην εργασία του «Συνείδηση και πνεύμα: Η *Φαινομενολογία του πνεύματος* του Χέγκελ σε σύγκριση με τις αντιλήψεις του Γιακόμπι και του ύστερου Φίχτε» ο Jan Kunes εστιάζει

αφενός στην κριτική του Χέγκελ στην καντιανή σύλληψη της συνείδησης ως εμπρόθετης δομής (σελ. 43), με αναγκαίο αποτέλεσμα το χωρισμό συνείδησης και αντικειμένου που αποτελεί το καθεαυτό αντικείμενο της *Φαινομενολογίας*, και στη συνακόλουθη διαμόρφωση μιας έννοιας περί του απόλυτου ως πρωτογενούς οντολογικής δομής (σελ. 46), ανιχνεύει δε την εν λόγω εγγεληϊκή υπέρβαση σε αντίστοιχες κριτικές του Καντ από τον Γιακόμπι και τον ύστερο Φίχτε. Ακολουθεί η εργασία του Κώστα Ανδρουλιδάκη με τίτλο «Η ανακάλυψη του πνεύματος από τον Χέγκελ. Σκέψη συστηματική και σκέψη προβληματική», στην οποία επιχειρείται αφενός μια χαρτογράφηση των σημασιών της έννοιας του πνεύματος, από την οποία εξαιρείται η έννοια του αντικειμενικού πνεύματος ως «κατεξοχήν πρωτοποριακή συμβολή του Χέγκελ» (σελ. 64), ενώ, παράλληλα, μέσα από την κριτική στις θεμελιώδεις παραδοχές του απόλυτου ιδεαλισμού και της ιδεαλιστικής διαλεκτικής του Χέγκελ (σελ. 76), επιδιώκεται να διασωθεί η στρατηγική που αναπτύσσει ο Χέγκελ έναντι του μηδενισμού και του σχετικισμού (σελ. 79-80). Ο Josef Simon στην εργασία του «Η έννοια του απόλυτου πνεύματος στον Χέγκελ» επιχειρεί να διασαφηνίσει την κεντρική έννοια της απόλυτης γνώσης, προκειμένου να αντιπαρέλθει ερμηνείες που προσλαμβάνουν την εγγεληϊκή φιλοσοφία ως αναχρονιστικού τύπου μεταφυσική (σελ. 81-82). Βασικός άξονας τού εν λόγω εγχειρήματος είναι η μετατόπιση που εντοπίζει

ο συγγραφέας από μια έννοια αλήθειας ως προσομοίωσης μεταξύ συνείδησης και αντικειμένου σε μια έννοια όπου και οι δύο πλευρές αναπτύσσονται έτσι ώστε «να συμπίπτουν», καθιστώντας τη γλώσσα ως το αυτοπροσδιοριζόμενο αντικείμενο (σελ. 85). Σε αυτή την προοπτική εξαιρείται η βαρύνουσα φιλοσοφική σημασία της έννοιας της αναγνώρισης (σελ. 95). Έπεται η εργασία της Γεωργίας Αποστολοπούλου «Η ανάμνηση ως πορεία του πνεύματος εις εαυτό. Με αναφορά στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος του Χέγκελ*», όπου τονίζεται η μετατροπή της λειτουργικότητας της ανάμνησης από ψυχική ικανότητα, όπως στην υπερβατολογική καντιανή φιλοσοφία, «σε στοιχείο της ενέργειας του πνεύματος» (σελ. 104), προκειμένου να δείχτει η συνολική πορεία της συνείδησης και ως πορεία εσωτερίκευσης του πνεύματος (σελ. 110), μέχρι του σημείου άρσης της ίδιας της χρονικότητας στη σκοπιά της απόλυτης γνώσης (σελ. 118). Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με την εργασία του Andreas Arndt, με τίτλο «Ιστορική διαλεκτική; Για τη διαλεκτική στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*», στην οποία διερευνάται η έννοια της ιστορικής διαλεκτικής τόσο εντός του εγγεληϊκού έργου, διερεύνηση η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, πέρα από τις όποιες «ιστορικές προϋποθέσεις» της, η διαλεκτική στη *Φαινομενολογία* δεν μπορεί να θεωρηθεί ιστορική διαλεκτική (σελ. 136), όσο και στη γενικότερη σημασία της, για την ανεύρεση της οποίας ο συγγραφέας ανατρέχει στο μαρξικό έργο (σελ. 138-139).

Το δεύτερο μέρος εγκαινιάζει η εργασία του Walter Jaeschke «Η εμπειρία της συνείδησης». Αρχικά τονίζεται η απαίτηση συστηματικότητας την οποία κομίζει, μεταξύ άλλων, ο Χέγκελ στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας (σελ. 148-149), κληρονομιά εδώ του ίδιου του Καντ, ενώ στη συνέχεια εντοπίζεται ως βασικό ενδιαφέρον του Χέγκελ η αποστασιοποίησή του από μια κριτική της γνώσης εν γένει (σελ. 153), βάσει της οποίας η καντιανή διάκριση μεταξύ φαινομένων και πραγμάτων καθ' αυτά μεταφέρεται στο εσωτερικό της ίδιας της συνείδησης (σελ. 158), με πρόθεση να διερευνηθεί το εγελιανό πρόγραμμα για μια εμπειρία της συνείδησης. Ακολουθεί η εργασία του Γιώργου Φαράκλα «Πράγμα και υπεραίσθητό. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης στην υποδιαίρεση “Συνείδηση” της *Φαινομενολογίας του Νου*», όπου ανακατασκευάζονται λεπτομερώς τα κεφάλαια περί αντίληψης και διάνοιας της *Φαινομενολογίας*, ώστε ναδειχτεί ότι οι ιστορικές αναφορές του Χέγκελ είναι εδώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης (σελ. 174). Βασική θέση είναι ότι η μέθοδος του Αριστοτέλη χωρεί αντιληπτικά διακρίνοντας το αντικείμενο σε πράγμα και ιδιότητες, ενώ η μέθοδος του Πλάτωνα χωρεί διανοητικά, διακρίνοντας το αντικείμενο σε αισθητό και υπεραίσθητό. Η Αλίκη Λαβράνου, στην εργασία της με τίτλο «Αντιστροφή και νεωτερικότητα. Για την προβληματική του “αντεστραμμένου κόσμου” στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*», υιοθετεί μια κοινωνικοθεωρητική προοπτική για την ερμηνεία

του σχετικού κεφαλαίου «Δύναμη και Διάνοια», με πρόθεση να αναδείξει ιστορικές και κοινωνικές διαστάσεις της προβληματικής του αντεστραμμένου κόσμου (σελ. 199), τις οποίες ανευρίσκει στις διαδικασίες συγκρότησης του κόσμου της νεωτερικότητας (σελ. 210), καθώς η δομή του αντεστραμμένου κόσμου και της στρεβλωτικής αντιστροφής (απόδοση του εγελιανού όρου *Verkehrung*) θεωρείται ότι επέχουν δομικής θέσης εντός της νεωτερικότητας (σελ. 216) και σηματοδοτούν την οριστική ρήξη με τον κόσμο της αρχαίας πόλης. Η εργασία του Θεόδωρου Πενολίδη «Η μάχη της αναγνώρισης ως συστατικός όρος της αυτοσυνείδησης» ενδιαφέρει σε ένα από τα πιο περιοπτα κεφάλαια της *Φαινομενολογίας*, τη σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας, δίνοντας έμφαση στην έννοια της εργασίας (σελ. 236-247). Έπεται η εργασία της Μαρίας Δασκαλάκη με τίτλο «Αμεσότητα και διαμεσολάβηση στην παρατήρηση της φύσης», στην οποία η συγγραφέας καταπιάνεται με ένα από τα πιο δυσνόητα μέρη ενός ούτως ή άλλως δυσνόητου έργου. Εισαγωγικά επισημαίνεται η θεμελιώδης σημασία της έννοιας της φύσης ως εγγενούς στοιχείου του εγελιανού διαλεκτικού συστήματος (σελ. 257), ενώ και εδώ, όπως και σε άλλες εργασίες (βλ. Φαράκλας, Πενολίδης), έχουμε μια ενδελεχή ερμηνευτική ανάγνωση του σχετικού κεφαλαίου με βασικούς άξονες τις έννοιες της αμεσότητας και της διαμεσολάβησης. Οι προσπάθειες του Λόγου να ανακαλύψει τον εαυτό του με άμεσο τρόπο στη φύση αποτυγχάνουν,

όπως μας πληροφορεί η συγγραφέας, και ως εκ τούτου προκύπτει η ανάγκη ανάδειξης των μορφών διαμεσολάβησης (σελ. 262). Η επόμενη εργασία του Jean-Francois Kernégan με τίτλο «Μορφές δικαίου στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*» επιχειρεί να ανιχνεύσει στην έκταση του εγελιανού κειμένου στιγμές αναφορικές με το δίκαιο. Εισαγωγικά διακρίνεται ο τρόπος πραγμάτευσης της μορφής του δικαίου στη *Φαινομενολογία* από τη *Φιλοσοφία του Δικαίου* (σελ. 290), ενώ τονίζεται πιο συγκεκριμένα ότι στη μεν πρώτη «το δίκαιο και ο νόμος υπόκεινται σε μια οικονομία του χωρισμού», στη δε δεύτερη «συνιστούν πάντοτε αρχή της συμφιλίωσης» (σελ. 295). Στην εν λόγω ανίχνευση ο συγγραφέας στρέφεται αρχικά στο κεφάλαιο περί κυριαρχίας και υποτέλειας, τη σημασία του οποίου ως προς το δίκαιο εντοπίζει στην επίγνωση ότι η βία αποτελεί πρωταρχή αλλά όχι αρχή του δικαίου (σελ. 296-297), εν συνεχεία προχωρά στο σχολιασμό του υποκεφαλαίου «Η απόλυτη ελευθερία και ο τρόμος» όπου επιχειρεί να εξηγήσει την απουσία αναφορών εκ μέρους του Χέγκελ στις έννοιες του δικαίου και του νόμου (σελ. 298-299), ενώ τέλος ανατρέχει στις θετικές στιγμές του δικαίου εντός της *Φαινομενολογίας*: το λεγόμενο από τον Χέγκελ «βασιλείο του ήθους», με αναφορά στην αρχαία πόλη και στη «κατάσταση δικαίου», με αναφορά στη Ρώμη. Ο Stephen Houlgate, στην εργασία του με τίτλο «Φαινομενολογία, φιλοσοφία και ιστορία. Για την εγελιανή ερμηνεία της Γαλλικής Επανά-

στασης», διερευνά τις διαφορές της εγελιανής πραγμάτευσης της Γαλλικής Επανάστασης στη *Φαινομενολογία* και στη *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, που πρέπει να διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους (σελ. 312). Το συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση της Επανάστασης στη Φιλοσοφία της Ιστορίας είναι ότι, για τον Χέγκελ, «η τρομοκρατία είναι [...] αποτέλεσμα της συνεπούς εφαρμογής του φιλελευθερισμού» (σελ. 317), ενώ στην περίπτωση της *Φαινομενολογίας* η τρομοκρατία θεωρείται αναγκαίο αποτέλεσμα της απόλυτης ελευθερίας (σελ. 326), όπου εξηγείται επιπλέον για ποιο λόγο εδώ ο Χέγκελ δεν ανατρέχει καθόλου στην έννοια της αρετής όπως κάνει αργότερα στις παραδόσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας (σελ. 332). Παρά την εν λόγω διαφοροποίηση, ο Houlgate θεωρεί ότι οι δύο αναλύσεις είναι συμβατές (σελ. 333). Ακολουθεί η εργασία του Thomas Sören Hoffmann με τίτλο «Μορφές παρουσίας της θρησκείας στην εγελιανή *Φαινομενολογία του πνεύματος*». Ο συγγραφέας επισημαίνει τον κομβικό ρόλο του κεφαλαίου περί θρησκείας ως τελευταία βαθμίδα προ της απόλυτης γνώσης, καθώς σε αυτή τη βαθμίδα ανακεφαλαιώνονται όλες οι μορφώσεις της συνείδησης (σελ. 338), όπως αντιστρόφως οι προηγούμενες βαθμίδες παρουσιάζουν μια προϊστορία της θρησκείας (σελ. 338). Με αυτή την έννοια, γίνεται λόγος για την ολοκληρωτική λειτουργία της θρησκείας, χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία της συστηματικής θεώρησης του φαινομένου της θρησκείας

από τον Χέγκελ (σελ. 345), ο οποίος επαναστατικοποιεί τη φιλοσοφία της θρησκείας, καθώς δεν την εξετάζει πλέον υπό μεταφυσική προοπτική (σελ. 346). Τέλος, εξετάζονται συνοπτικά οι προηγούμενες συνειδησιακές μορφές υπό το πρίσμα της θρησκευτικής συνείδησης (σελ. 348-359). Το δεύτερο μέρος καταλήγει με την εργασία του Δημήτρη Καρύδα, με τίτλο «Απόλυτη γνώση: το ιστορικό γίνεσθαι του πνεύματος». Εδώ, αν και θεωρείται δεδομένη η αποτυχία του εγελιανού κοινωνικοπολιτικού προγράμματος, αυτό δεν ερμηνεύεται ως ακύρωση των απαιτήσεων που θέτει η εγελιανή σκέψη (σελ. 361). Ο συγγραφέας εξετάζει αφενός τη μορφή της απόλυτης γνώσης υπό το πρίσμα του ζητήματος της διαμεσολάβησης του Λόγου με την ιστορία, όπως αυτό τίθεται με συστηματικό τρόπο στον ύστερο διαφωτισμό, κυρίως δε στον Σέλλινγκ (σελ. 363), αφετέρου δε επιχειρεί να οριοθετήσει διακριτές σημασίες της έννοιας της ιστορίας, όπως αυτές θεωρείται ότι περιέχονται στο τελευταίο κεφάλαιο της *Φαινομενολογίας* (ενδεχομενική ιστορία, εννοημένη οργάνωση της ιστορίας, εννοημένη ιστορία, σελ. 378), επισημαίνοντας τον οριακό χαρακτήρα της έννοιας της απόλυτης γνώσης για το σύνολο του εγελιανού συστήματος (σελ. 382).

Μπορεί να υποστηριχτεί ότι, από τη μια μεριά, το μειονέκτημα που επιβαρύνει τον συλλογικό αυτό τόμο είναι το γεγονός ότι είναι συλλογικός, καθώς αυτό μεταφράζεται στο γεγονός ότι η ερμηνευτική προσέγγιση που υιοθετεί-

ται δεν είναι κατ' ανάγκην ενιαία (αυτό άλλωστε επισημαίνεται ευκρινώς και στον τίτλο της έκδοσης: πρόκειται για ερμηνευτικές προσεγγίσεις). Αυτό όμως δεν αφορά ειδικά αυτόν τον τόμο, ούτε ασφαλώς θίγει την αξία της κάθε επιμέρους συμβολής, για την οποία ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης οφείλει να παραμείνει ο τελικός κριτής. Από την άλλη μεριά, το εν λόγω μειονέκτημα συνιστά και το βασικότερο πλεονέκτημα της έκδοσης, καθώς η απουσία της ενιαίας ερμηνευτικής προσέγγισης θέτει στο προσκήνιο την αξία του επιστημονικού διαλόγου ως αναγκαίο πλαίσιο για το εγχείρημα ερμηνείας κάθε φιλοσοφικού κειμένου. Η σχετική ελληνική βιβλιογραφία είναι ούτως ή άλλως φτωχή όσον αφορά τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, ιδιαιτέρως υπό τη μορφή της έλλειψης αυτοτελών σχετικών μονογραφιών (εξαιρέση αποτελεί εδώ το έργο του Κοσμά Ψυχοπαίδη, *Χέγκελ. Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στη Φαινομενολογία του Πνεύματος*, Πόλις, Αθήνα 2003, ενώ αξίζει να μνημονευθούν και τα έργα των Γ. Φαράκλα, *Γνωσιοθεωρία και μέθοδος στον Έγελ*, Εστία, Αθήνα 2000 και Θ. Πενολίδη, *Μέθοδος και συνείδηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, στα οποία η σχετική επιχειρηματολογία, ενώ δεν αναπτύσσεται σε όλη την έκταση της *Φαινομενολογίας*, εστιάζει στην ανάλυση της συστηματικής όψης της διαλεκτικής στο εν λόγω έργο, με πρόθεση να καταστεί δυνατή η συνολική ανάγνωσή του). Σε κάθε περίπτωση, ο τόμος αυτός μπορεί να αποτελέσει για τον ενδιαφερόμενο ανα-

γνώστη ένα σημαντικό βοήθημα, όχι προφανώς για την υποκατάσταση του κόπου που οφείλει ο ίδιος να καταβάλλει στην προσπάθεια ερμηνευτικής κατανόησης της εγγελιανής *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*, αλλά για τη δυνατότητα πολλαπλού προσανατολισμού του σε αυτό.

Πρέπει τέλος να επισημανθεί τόσο η αριότητα της έκδοσης, στην οποία περιλαμβάνονται συνοπτικά βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων, όσο και η υψηλή αισθητική του βιβλίου.

Θωμάς Νουτσόπουλος

Μαρία Β. Μαρκαντωνάτου, *Το κράτος και το μονοπώλιο της βίας. Θεωρήσεις και μεταβολές*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σελ. 356

Τα τελευταία χρόνια από διάφορες πλευρές υποστηρίχθηκε η θέση ότι υπάρχει υποχώρηση του ρόλου του κράτους. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία του «λιγότερου κράτους», η προβολή της σημασίας της «κοινωνίας των πολιτών» και των θεσμών της (όπως οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις), η φιλολογία περί παγκοσμιοποίησης και συνακόλουθης παρακμής του εθνικού κράτους, όλα αυτά συνέβαλλαν στη διαμόρφωση ενός θεωρητικού κλίματος που έθετε υπό αμφισβήτηση το ρόλο του κράτους στην κατοχύρωση, εξασφάλιση και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, εξελίξεις όπως η ένταση του κρατικού ανταρχισμού, ο κρατικά ενορχηστρωμένος «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», αλλά και η μαζική καταφυγή στην κρατική

αρωγή ως μέσο αντιμετώπισης της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, συντέλεσαν σε μια επιστροφή του κράτους στο προσκήνιο. Το κράτος αποτελεί σήμερα μια κρίσιμη πρόκληση που αφορά τόσο τη θεωρητική συζήτηση όσο και τη ριζοσπαστική πολιτική πρακτική.

Σε αυτό το πλαίσιο το βιβλίο της Μαρίας Μαρκαντωνάτου αποπειράται να αναμετρηθεί θεωρητικά με το ερώτημα εάν μπορεί να στοιχειοθετηθεί αυτή η υποτιθέμενη υποχώρηση του κράτους. Διαλέγει ως κεντρικό άξονα του βιβλίου μια κομβική θέση της νεότερης πολιτικής σκέψης, αυτή περί της σημασίας του *κρατικού μονοπωλίου της βίας* ως θεμελιώδους πλευράς της λειτουργίας και δραστηριότητας του κράτους σε συνθήκες ηγεμονίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με βάση αυτόν τον